

The background of the cover is a photograph of a sky with a double rainbow. The sky transitions from a bright, hazy light on the left to a deep, dark blue on the right. The rainbow consists of two distinct arcs, with the lower one being more prominent. Below the rainbow, the dark silhouette of a forest or mountain range is visible against the lighter sky.

Raymond R. Hausoul

De nieuwe hemel en nieuwe aarde

Een interdisciplinaire vergelijking
tussen Karl Rahner, Jürgen Moltmann
en Gregory Beale

Er bestaat een groeiende aandacht voor de christelijke belijdenis van de nieuwe hemel en nieuwe aarde. Dit thema heeft mensen telkens weer verleid tot uitgebreide fantasieën die de zinnen prikkelen. Hoe kunnen we er zinvol over spreken?

Raymond Hausoul verbindt de systematische theologie met de bijbelse theologie, door drie theologen te vergelijken: de katholiek Karl Rahner, de protestant Jürgen Moltmann en de gereformeerde Gregory Beale. Dat leidt tot reflecties over verschillen tussen materie, ruimte en tijd van de nieuwe hemel en nieuwe aarde en die van onze huidige werkelijkheid. De hoop op vernieuwing en opstanding wordt zo verbonden met de profetieën van het nieuwe Jeruzalem, de levensboom en het opstandingslichaam.

Een boeiende studie, helder geschreven en van hoog academisch niveau. Het thema 'de nieuwe hemel en nieuwe aarde' heeft een hoge relevantie en is van het grootse belang voor de kerk van alle eeuwen.

—Barend Kamphuis, Theologische Universiteit Kampen.

Raymond R. Hausoul weet in deze diepgravende studie de gaping tussen de bijbelse theologie en de systematische theologie weer bij elkaar te brengen.

—Willem J. Ouweneel, Evangelisch Theologische Faculteit, Leuven.

Hier worden niet alleen bijbelse en systematische theologie harmonisch met elkaar verbonden, maar ook begin en einde van de Schrift, én het aardse én hemelse karakter van Gods heil.

—Henk P. Medema, publicist, theologisch onderzoeker.

Dr. Raymond R. Hausoul (1979) promoveerde op deze studie aan de Evangelische Theologische Faculteit (ETF) te Leuven, België. Hij is bedienaar van de eredienst in de Evangelische Kerk De Hoeksteen te Ieper (B.) en als onderzoeker verbonden aan de ETF.

ISBN 978 90 239 5559 7
NUR 700

DE NIEUWE HEMEL EN NIEUWE AARDE

De nieuwe hemel en nieuwe aarde

Een interdisciplinaire vergelijking tussen Karl Rahner,
Jürgen Moltmann en Gregory Beale

Raymond R. Hausoul

Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken

ISBN 978 90 239 5559 7

NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2018 KokBoekencentrum Academic, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Aanbevelingen

Dit is een boeiende studie, helder geschreven en van hoog academisch niveau. Het thema 'De nieuwe hemel en nieuwe aarde' heeft een hoge relevantie in de theologische discussies van de voorbije decennia en is tegelijk een thema dat van het grootse belang is voor de kerk van alle eeuwen. De verbinding die het boek rond dit thema legt tussen bijbelse theologie en systematische theologie is origineel en blijkt zeer vruchtbaar te zijn.

BAREND KAMPHUIS

*Emeritus hoogleraar systematische theologie,
Theologische Universiteit Kampen.*

Traditioneel is er vaak een gaping geweest tussen de bijbelse theologie en de systematische theologie, die laatstgenoemde bepaald niet ten goede kwam. Raymond R. Hausoul probeert in deze diepgravende studie de twee bij elkaar te brengen wat betreft het thema van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, en wel door een vergelijking tussen de rooms-katholiek Karl Rahner, de lutheraan Jürgen Moltmann en de calvinist Gregory K. Beale. Van harte aanbevolen!

WILLEM J. OUWENEEL

*Emeritus hoogleraar systematische theologie,
Evangelisch Theologische Faculteit, Leuven.*

Dit boek biedt de lezer een helder overzicht van de gedachten van een drietal bekende theologen over de nieuwe hemel en aarde en maakt bovendien duidelijk waarom een dialoog tussen bijbels-theologische en systematisch-theologische benaderingen even vruchtbaar als onmisbaar is.

JAN HOEK

*Emeritus, bijzonder hoogleraar,
Protestantse Theologische Universiteit (Groningen)
Hoogleraar systematische theologie,
Evangelische Theologische Faculteit, Leuven.*

Voor veel moderne christenen voor wie geloven in de hemel een probleem is, is geloven in een nieuwe hemel en nieuwe aarde vaak helemaal een brug te ver. Toch behoort het tot het kernbestand van het christelijk geloof; de (oude) hemel is een tussenstation, niet de eindhalte. Wie als predikant een synopsis van enkele visies zou willen, kan terecht in de studie van Raymond Hausoul, die van dit geloof een gedetailleerde vergelijking biedt bij een vooraanstaand katholiek, protestant en gereformeerd theoloog.

NICO TEN BOK

*Hoogleraar systematische theologie,
Evangelische Theologische Faculteit, Leuven.
Predikant in de Protestantse Gemeente in Bussum.*

Een dissertatie waarin niet alleen bijbelse en systematische theologie harmonisch met elkaar verbonden wordt, maar ook begin en einde van de Schrift, én het aardse én hemelse karakter van Gods heil. Zoals de auteur zijn betoog afsluit: het christelijke getuigenis mag blijven klinken dat God voor zijn schepping geen hopeloos einde maar een eindeloze hoop in petto heeft. Van grote waarde daarom in de breedte van de theologie én in de kracht van de missiologie.

HENK P. MEDEMA

Publicist, theologisch onderzoeker.

Dit boek draagt op significante wijze bij aan ons verstaan van 'de nieuwe hemel en de nieuwe aarde'. Met name belangrijk is de verbinding die de auteur legt tussen dit bijbelse concept en de ethiek; zo benadrukt hij op basis van zijn onderzoek terecht het belang van de lichamelijkeheid en ook komt hij tot aanbevelingen voor de milieu-ethiek. Een mooi boek over een belangrijk onderwerp!

STEVEN C. VAN DEN HEUVEL

*Postdoctoraal onderzoeker systematische theologie,
Evangelische Theologische Faculteit, Leuven.*

*Maar het is zoals geschreven staat: Wat
geen oog heeft gezien en geen oor heeft
gehoord en in geen mensenhart is
opgekomen, dat is wat God bereid heeft
voor hen die Hem liefhebben.*

– 1 Korinthe 2:9

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Afkortingen	3
1 Inleiding en methodiek	5
1.1 Doel van het onderzoek	5
1.2 Verhouding tussen BT en ST	6
1.2.1 Algemene ontwikkelingen	7
1.2.2 De tijd vanaf de Verlichting	7
1.2.3 Ontwikkelingen tot de eenentwintigste eeuw	8
1.2.4 Belang van een dialoog	11
1.3 Keuze van het thema nieuwe hemel en aarde	13
1.4 Keuzeverantwoording theologen	16
1.4.1 Keuze voor Jürgen Moltmann	16
1.4.2 Keuze voor Karl Rahner	17
1.4.3 Keuze voor Gregory Beale	18
1.5 Recente publicaties over het onderzoek en eigen bijdragen	20
1.5.1 Interdisciplinair onderzoek	20
1.5.1.1 <i>Patricia Sharbaugh (2008)</i>	20
1.5.1.2 <i>The Two Horizons Commentary (2005–)</i>	21
1.5.1.3 <i>Michael Gilbertson (2003)</i>	21
1.5.2 Onderzoeken naar de nieuwe schepping	22
1.5.2.1 <i>Matthias Remenyi (2010)</i>	22
1.5.2.2 <i>Günter Thomas (2009)</i>	22
1.5.2.3 <i>Pablo C. Sicouly (2007)</i>	23
1.5.2.4 <i>Harald Fritsch (2006)</i>	23
1.5.3 Bijdrage van dit onderzoek	23
1.6 Methodologische verantwoording	24
1.7 Systematisch-theologische verantwoording	25
1.7.1 Verantwoording van de hoop	25
1.7.1.1 <i>Gestimuleerd door het christelijke belijden</i>	25
1.7.1.2 <i>Gefundeerd door de opstanding</i>	27
1.7.1.3 <i>Gereflecteerd vanuit de theologie</i>	28
1.7.2 Verantwoording: theologie en kosmologie	29
1.7.2.1 <i>Oproep tot dialoog: Beperkingen en uitdagingen</i>	29
1.7.2.2 <i>Uitdagend spanningsveld</i>	31
1.7.2.3 <i>Reflecties vanuit de opstanding</i>	33
2 Rahner, Moltmann en Beale over de dialoog tussen ST en BT	37
2.1 Rahner over de interactie met de BT	37

2.1.1	Oproep tot dialoog	37
2.1.1.1	<i>Oproep aan ST tot dialoog met BT</i>	38
2.1.1.2	<i>Oproep aan BT tot dialoog met ST</i>	40
2.1.1.3	<i>Rahners eigen omgang met de BT</i>	41
2.1.2	Rahners schriftopvatting	41
2.1.2.1	<i>De Bijbel als betrouwbaar en primair</i>	42
2.1.2.2	<i>Godsopenbaring en canonvorming</i>	42
2.2	Moltmann over de interactie met de BT	44
2.2.1	BT als gesprekspartner	44
2.2.1.1	<i>Herontdekking van de bijbelse hoop</i>	44
2.2.1.2	<i>Christelijke theologie en BT</i>	46
2.2.2	Moltmanns schriftopvatting	48
2.2.2.1	<i>De Bijbel als gesprekspartner</i>	48
2.2.2.2	<i>Centrale boodschap van hoop</i>	51
2.2.2.3	<i>Verschillen met het evangelicalisme</i>	54
2.2.3	Pleidooi voor dialoog	55
2.3	Beale over de interactie met de ST	56
2.3.1	ST als gesprekspartner	56
2.3.2	Beales omgang met de Bijbel	59
2.4	Conclusie	61
3	Karl Rahners visie op de nieuwe hemel en nieuwe aarde	63
3.1	Introductie	63
3.1.1	Grootheid en productiviteit	63
3.1.2	Kritiek op de eschatologie	64
3.1.3	Rahners eigen bijdragen	65
3.2	Hermeneutische principes	67
3.2.1	Thesen 1-3: Richting, openbaringsbron en begrenzing	67
3.2.1.1	<i>These 1: Eschatologie gaat over toekomstigheden</i>	67
3.2.1.2	<i>These 2: God openbaart toekomstigheden aan de mens</i>	68
3.2.1.3	<i>These 3: Grenzen binnen het eschatologisch spreken</i>	68
3.2.1.3.1	<i>Begrensd in de openbaring van de voltooiingsdag</i>	68
3.2.1.3.2	<i>Begrensd door de menselijke Geschichtlichkeit</i>	70
3.2.2	Thesen 4-5: Vertrekpunten	71
3.2.2.1	<i>These 4: Inhoudelijk bepaald door huidige christologie</i>	71
3.2.2.2	<i>These 5: Vertrekkend vanuit het christologisch heden</i>	72
3.2.3	These 6: Gevolgtrekkingen	74
3.2.3.1	<i>Hemel en hel staan niet op hetzelfde niveau</i>	74
3.2.3.2	<i>Eschatologie betreft zich op individu en collectief</i>	74
3.2.3.3	<i>Korte- en langetermijnverwachting</i>	74
3.2.3.4	<i>Christus als hermeneutisch principe</i>	75
3.2.3.5	<i>Eschatologie is bepaald door Christus' verlossing</i>	75
3.2.4	These 7: Onderscheiding van inhoud en vorm	75
3.2.5	Conclusie	76
3.3	Spreken over de nieuwe schepping	77
3.3.1	Terughoudendheid zonder stilzwijgen	77

3.3.2	Christologisch perspectief: materie en tijd	78
3.3.3	Protologisch perspectief	79
3.3.4	Beeldspraak van het eschaton	81
	3.3.4.1 <i>Eenheid in veelvoud</i>	81
	3.3.4.2 <i>Ontmythologisering van beeldspraak</i>	82
	3.3.4.3 <i>Tegenstrijdige methodische signalen</i>	83
3.4	Materie en geest in het eschaton	85
3.4.1	Schepping als planmatig ontwerp	85
	3.4.1.1 <i>Oproep tot een antropocentrische omkeer</i>	85
	3.4.1.2 <i>Positieve kijk op de schepping</i>	86
	3.4.1.3 <i>Afwijzing van elk dualisme</i>	87
3.4.2	Eenheid van materie en geest	88
	3.4.2.1 <i>Onlosmakelijke verbondenheid</i>	88
	3.4.2.2 <i>Eschatologisch postulaat</i>	90
3.4.3	Christus' materiële opstanding	91
	3.4.3.1 <i>Christus' eeuwige menszijn</i>	91
	3.4.3.2 <i>Verheerlijkte materie en ruimte</i>	91
	3.4.3.3 <i>Christus en de nieuwe schepping</i>	92
3.5	Tijd en eeuwigheid in het eschaton	94
3.5.1	Vergankelijke wereldtijd en eeuwige heilstijd	95
	3.5.1.1 <i>Twee categorieën</i>	95
	3.5.1.2 <i>De belijdenis van de schepping in en met de tijd</i>	96
	3.5.1.3 <i>Wereldtijd en menselijk tijdsbesef</i>	97
3.5.2	Spreken over wereldtijd, heilstijd en eeuwigheid	99
	3.5.2.1 <i>Heilstijd en wereldtijd als transpositie</i>	99
	3.5.2.2 <i>Wereldtijd, heilstijd en Gods eeuwigheid</i>	99
	3.5.2.3 <i>Verduisterende eeuwigheidsvoorstellingen</i>	100
3.5.3	Drie blijvende situaties over tijd en eeuwigheid	101
	3.5.3.1 <i>Geschiedenismomenten</i>	101
	3.5.3.2 <i>Gedachten en hun samenbindende factor</i>	102
	3.5.3.3 <i>Persoonlijke keuzes en hun blijvendheid</i>	103
3.5.4	Spreken over eeuwigheid	103
	3.5.4.1 <i>Tijdelijke onbegrijpelijkheid</i>	103
	3.5.4.2 <i>Eeuwigheid als vervulde tijd</i>	104
3.6	De Visio Beatifica	105
3.6.1	Theocentrisme	105
3.6.2	Doorgaande Godskennis	106
3.6.3	Perichorese	107
3.7	Conclusie	107
4	Jürgen Moltmanns visie op de nieuwe hemel en nieuwe aarde	111
4.1	Introductie	111
	4.1.1 Grootheid en bekendheid	111
	4.1.2 Eschatologische oriëntatie	112
	4.1.3 Theologie als avonturocht	114
4.2	Hermeneutische principes	115

4.2.1	'Hoffnungstheologie' en 'Kreuzestheologie'	115
4.2.1.1	<i>Cirkelbeweging tussen eschatologie en christologie</i>	115
4.2.1.2	<i>Opstanding: eschatologisch of historisch?</i>	117
4.2.1.3	<i>Opstanding: begin van een nieuwe era</i>	118
4.2.2	Adventus en futurum	119
4.2.3	Gods beloftes en volk	120
4.2.3.1	<i>Menselijke beloftes en Gods beloftes</i>	120
4.2.3.2	<i>Opstanding tot levende hoop</i>	120
4.2.4	Schepping én verlossing	121
4.2.4.1	<i>Drie scheppingsfasen: originalis, continua, nova</i>	121
4.2.4.2	<i>De leer van de zinzum</i>	122
4.2.4.3	<i>Geen gnostische verlossingsmythe</i>	122
4.2.4.4	<i>Continuïteit en discontinuïteit</i>	123
4.2.5	Interpretatie van de beeldtaal	124
4.2.5.1	<i>Geen begripsmatige definitie</i>	124
4.2.5.2	<i>Metaforen en begrippen</i>	125
4.2.5.3	<i>Continuïteit en discontinuïteit</i>	125
4.3	Geschiedtijd en aionische tijd	126
4.3.1	Mythe modern-lineaire tijd	126
4.3.2	Beginbeeld: Van aionische tijd naar vergankelijke chronostijd	128
4.3.3	Ervaringen van de eeuwigheid	129
4.3.3.1	<i>Heden als relatieve eeuwigheid</i>	129
4.3.3.2	<i>Kwaliteitstijd kairos</i>	129
4.3.3.3	<i>Tiefenerfahrung des Augenblicks</i>	130
4.3.4	Spiegelbeeld: Van vergankelijke chronostijd naar aionische tijd	130
4.3.5	De aionische tijd van de nieuwe schepping	131
4.3.5.1	<i>Gods komst in de nieuwe schepping</i>	131
4.3.5.2	<i>Aionische tijd als einde van de chronostijd</i>	131
4.3.5.3	<i>Aionische tijd als 'volheid der tijden'</i>	132
4.3.5.4	<i>Aionische tijd als cyclustijd</i>	133
4.4	Ruimte voor de nieuwe schepping	134
4.4.1	Gecreëerde negatieve levensruimte	134
4.4.2	Gods 'wonen' in de begrensde ruimte	135
4.4.3	Gods wonen in de nieuwe schepping	136
4.5	Materie en geest in het eschaton	137
4.5.1	Hoop voor de materie	137
4.5.2	Opstanding van het leven	138
4.5.3	Christus: Eersteling van de nieuwe schepping	139
4.6	Gods inwoning in de schepping	141
4.6.1	Gods wonen	141
4.6.2	Perichorese van Schepper en schepping	142
4.6.3	Gods ontwikkeling	143
4.7	Anticipaties op de nieuwe schepping	144
4.7.1	De sabbat als belofte van de nieuwe schepping	144
4.7.2	De Sjechina als anticipatie op de nieuwe schepping	145
4.7.3	Christus de eersteling van de nieuwe schepping	145
4.7.4	Christus' eerstelingen als anticipatie op de nieuwe schepping	147

4.7.5	Het hemelse Jeruzalem als beeld van de nieuwe schepping	148
4.7.5.1	<i>Jeruzalem en Babylon</i>	148
4.7.5.2	<i>Stadtuin en tuinstad</i>	148
4.7.5.3	<i>De heerlijkheid Gods</i>	149
4.7.5.4	<i>De volken als Gods volk</i>	150
4.7.5.5	<i>De heiligheid Gods</i>	150
4.8	Conclusie	151
5	Gregory Beales visie op de nieuwe hemel en nieuwe aarde	153
5.1	Introductie	153
5.2	Hermeneutische principes	154
5.2.1	Methodische vorm	154
5.2.1.1	<i>BT vanuit de bijbelse verhaallijn</i>	154
5.2.1.2	<i>Actuele parallellen</i>	155
5.2.2	Nadruk op de bijbelse verhaallijn	156
5.2.2.1	<i>Het belang van de protologie</i>	156
5.2.2.2	<i>Allusies en thematische parallellen in OT en NT</i>	157
5.2.3	Eschatologische oriëntatie	158
5.2.3.1	<i>Perspectief van de nieuwe schepping</i>	158
5.2.3.2	<i>Heilshistorische eschatologie</i>	160
5.3	Deel 1: bijbels-theologische verhaallijn	161
5.3.1	Adams opdracht in de eerste schepping	161
5.3.1.1	<i>De protologie in Genesis 1–3</i>	161
5.3.1.2	<i>Vervulling van de scheppingsopdracht</i>	162
5.3.1.3	<i>Gods wonen op aarde</i>	162
5.3.2	Adams opdracht en het OT	163
5.3.2.1	<i>Van Eden tot Israëls vroege geschiedenis</i>	164
5.3.2.2	<i>De koningstijd van Salomo</i>	164
5.3.2.3	<i>Het drama van de Psalmen</i>	165
5.3.2.4	<i>Israëls grote profeten</i>	166
5.3.2.5	<i>De tijd na de ballingschap</i>	167
5.3.3	Eschatologische verhaallijn	167
5.3.3.1	<i>Eschatologisch doel van Genesis 1–2</i>	167
5.3.3.2	<i>De laatste dagen in OT en jodendom</i>	168
5.3.3.3	<i>De laatste dagen in NT</i>	168
5.3.3.4	<i>De laatste dagen bij de apostolische vaders</i>	170
5.4	Deel 2: Verhaallijn van de verdrukking	170
5.5	Deel 3: Verhaallijn van de opstanding	171
5.5.1	Opstanding en vernieuwing in het OT	171
5.5.2	Opstanding en vernieuwing in de evangeliën en Handelingen	171
5.5.3	Opstanding en nieuwe schepping bij Paulus	173
5.5.3.1	<i>De vernieuwing van de schepping (Rm)</i>	173
5.5.3.2	<i>Christus, Eersteling en laatste Adam (1Ko)</i>	174
5.5.3.3	<i>De kosmische vernieuwing (2Ko)</i>	175
5.5.3.4	<i>De Geest en de vrucht van de opstanding (Gl)</i>	177
5.5.3.5	<i>Het licht van de opgestane Christus (Ef)</i>	177

5.5.3.6	<i>Het licht van de opstandingsdag (Fp)</i>	178
5.5.3.7	<i>De nieuwe schepping die van boven is (Ko)</i>	178
5.5.3.8	<i>De zekerheid van de totale opstanding (1–2Th)</i>	179
5.5.3.9	<i>Belofte van de vernieuwing (1Tm, 2Tm, Tt)</i>	179
5.5.4	Opstanding in de algemene brieven	179
5.5.4.1	<i>Gods Beelddrager Gods, Koning en Hogepriester (Hb)</i>	179
5.5.4.2	<i>Eerstelingen van de nieuwe schepping (Jk)</i>	180
5.5.4.3	<i>Het land, de tempel en de nieuwe schepping (1Pt)</i>	180
5.5.4.4	<i>Discontinuïteit van de nieuwe schepping (2Pt)</i>	181
5.5.4.5	<i>Het laatste uur van de duisternis (1–3Jh)</i>	181
5.5.4.6	<i>Christus' opstanding en de latere opstanding (Op)</i>	181
5.6	Deel 4–5: Verhaallijn van afgoderij en verlossing	182
5.6.1	Verval en herstel van Gods beeld	182
5.6.2	Christus als de ware Adam en het ware Israël	183
5.6.2.1	<i>Christus als laatste Adam in de evangeliën</i>	183
5.6.2.2	<i>Christus als Israël in de evangeliën</i>	183
5.6.3	Het herstel van Gods beeld in de brieven en Openbaring	184
5.6.3.1	<i>Christus, de laatste Adam (1Ko15)</i>	184
5.6.3.2	<i>Christus, het beeld van de onzichtbare God (Ko1)</i>	184
5.6.3.3	<i>Christus, de Vervuller van de beloftes</i>	185
5.6.4	Rechtvaardiging en verzoening	185
5.6.4.1	<i>Positionele rechtvaardiging als nieuw begin (1Ko1)</i>	185
5.6.4.2	<i>De openbaring van de rechtvaardiging (Rm8)</i>	186
5.6.4.3	<i>Verzoening als basis voor de nieuwe schepping (2Ko5)</i>	187
5.6.4.4	<i>De vervulling van de verzoening (Op21–22)</i>	187
5.7	Deel 6: Verhaallijn van de Geest	189
5.7.1	De vernieuwing door de Geest	189
5.7.1.1	<i>De transformatie door Gods Geest</i>	189
5.7.1.2	<i>De Messias en de Geest</i>	189
5.7.1.3	<i>Paulus en de Geest</i>	190
5.7.2	Sinaï, Sion en Gods tempel	190
5.7.3	De verhaallijn van de tempel	191
5.7.3.1	<i>Gods omvattende tempel</i>	191
5.7.3.2	<i>Eden en de tempel</i>	192
5.7.3.3	<i>De tempel in de heilsgeschiedenis</i>	194
5.8	Deel 7–9: Verhaallijn van de kerk	196
5.8.1	Israëls landbelofte en vervulling	196
5.8.1.1	<i>Immateriële en materiële vervulling</i>	196
5.8.1.2	<i>Gods tempelland in Openbaring 21–22</i>	198
5.8.1.3	<i>Gods tempelland in Romeinen 8</i>	199
5.8.2	De sabbat als teken van de nieuwe schepping	200
5.8.2.1	<i>De rust in het scheppingsverhaal</i>	200
5.8.2.2	<i>De sabbat in Exodus 20 en Hebrëen 3–4</i>	201
5.8.2.3	<i>De rustdag in de kerk en haar tekenen</i>	202
5.8.3	Het christelijk leven als teken van de nieuwe schepping	203
5.8.3.1	<i>Wedergeboorte als nieuw begin</i>	203
5.8.3.2	<i>Volgelingen van 'de Weg'</i>	204

5.8.3.3	<i>Eenheid tussen dieren, mensen en hun Schepper</i>	204
5.9	Conclusies	205
6	Vergelijking en verrijking	207
6.1	Inleiding	207
6.1.1	Openheid voor dialoog	207
6.1.2	Geen methodische ankerpunten	209
6.1.3	Methodische opbouw	211
6.2	Hermeneutische vergelijking	214
6.2.1	Transpositie en anticipatie	215
6.2.1.1	<i>Terminologie en uitgangspunten</i>	215
6.2.1.1.1	<i>Extrapolatie en transpositie</i>	215
6.2.1.1.2	<i>Herkennings- en realisatiepunt</i>	216
6.2.1.1.3	<i>Eschatologie en apocalyptiek</i>	217
6.2.1.2	<i>Gods ingrijpen in de heilsgeschiedenis</i>	219
6.2.1.2.1	<i>Jezus en de verborgenheid</i>	219
6.2.1.2.2	<i>Profeten en de realisatie van het novum</i>	221
6.2.1.2.3	<i>'Reeds wel' en 'nog niet'</i>	224
6.2.2	De relatie tussen protologie en eschatologie	229
6.2.2.1	<i>Heilshistorisch paradigma</i>	229
6.2.2.1.1	<i>Schepping in ontwikkeling</i>	229
6.2.2.1.2	<i>Gods ingrijpen en de menselijke trouw</i>	230
6.2.2.2	<i>De oorsprong van het kwaad</i>	233
6.2.2.2.1	<i>Moltmann en de zimzum</i>	233
6.2.2.2.2	<i>Beale en de verleiding door de slang</i>	236
6.2.2.2.3	<i>Rahner en het mysterie van het kwaad</i>	239
6.2.2.3	<i>De impact van de zonde</i>	241
6.2.2.3.1	<i>Extrinsieke en intrinsieke zonde</i>	241
6.2.2.3.2	<i>Invloed van de westerse theologie</i>	244
6.2.2.3.3	<i>Oordeel en vernieuwing</i>	245
6.2.3	Referentiekaders in het spreken over de nieuwe schepping	247
6.2.3.1	<i>Beeldtaal en perspectief op de nieuwe schepping</i>	247
6.2.3.1.1	<i>Voorzichtigheid en ontmoeting</i>	247
6.2.3.1.2	<i>Gevaar van de verarming</i>	248
6.2.3.1.3	<i>Methodische omgang met beeldtaal</i>	252
6.2.3.2	<i>Antropologie en de kosmos</i>	253
6.2.3.2.1	<i>Pleidooi voor de kosmos</i>	253
6.2.3.2.2	<i>Belang van de kosmos in Genesis 1–2</i>	254
6.2.3.2.3	<i>Belang van de ecologie</i>	255
6.2.3.3	<i>Christus als Eersteling van de nieuwe schepping</i>	257
6.2.3.3.1	<i>Christus, de climax van Gods ingrijpen</i>	257
6.2.3.3.2	<i>Opstanding als referentiekader</i>	258
6.2.3.3.3	<i>Christus' dienst als referentiekader</i>	258
6.3	Inhoudelijke vergelijking	259
6.3.1	Opstanding en materie	259
6.3.1.1	<i>Vertrekpunten voor het spreken over de opstanding</i>	260
6.3.1.1.1	<i>Christus' opstanding als vertrekpunt</i>	260

6.3.1.1.2	<i>Geestelijke en lichamelijke opstanding</i>	261
6.3.1.1.3	<i>Volgorde in de opstanding</i>	262
6.3.1.2	<i>Totale vernieuwing van de schepping</i>	264
6.3.1.2.1	<i>Eenheid tussen schepping en verlossing</i>	264
6.3.1.2.2	<i>Vernieuwing van de hele mens</i>	265
6.3.1.2.3	<i>Het belang van het fysieke</i>	268
6.3.1.2.4	<i>Continuïteit en discontinuïteit</i>	269
6.3.1.3	<i>Continuïteit en discontinuïteit in de vernieuwing</i>	272
6.3.1.3.1	<i>Een dialectisch spreken bij Beale</i>	272
6.3.1.3.2	<i>De aarde en haar werken zullen verbranden</i>	274
6.3.1.3.3	<i>Verheerlijking van de schepping</i>	277
6.3.2	<i>Eden, Jeruzalem en ruimte</i>	279
6.3.2.1	<i>Eden en de gekwalificeerde ruimte</i>	279
6.3.2.1.1	<i>Negatieve en positieve ruimte</i>	280
6.3.2.1.2	<i>Gods perichorese en de nieuwe schepping</i>	282
6.3.2.1.3	<i>Ruimte voor het opstandingslichaam</i>	283
6.3.2.2	<i>Het nieuwe Jeruzalem</i>	285
6.3.2.2.1	<i>De verlost en als tempelstad</i>	286
6.3.2.2.2	<i>De afwezigheid van zee en nacht</i>	290
6.3.2.2.3	<i>De aanwezigheid van water en licht</i>	293
6.3.2.3	<i>God in relatie met de nieuwe schepping</i>	295
6.3.2.3.1	<i>Gods komst in de schepping</i>	295
6.3.2.3.2	<i>Beeld van stad als bruid</i>	297
6.3.3	<i>Sabbat en eeuwigheid</i>	300
6.3.3.1	<i>Vertrekpunten in het spreken over tijd</i>	301
6.3.3.1.1	<i>De toekomstige tijd als 'vrucht' van het heden</i>	301
6.3.3.1.2	<i>Terminologie van chronos, kairos en aïōn</i>	302
6.3.3.1.3	<i>Neoplatonisme en bijbelse theologie</i>	305
6.3.3.2	<i>Dynamiek van de nieuwe schepping</i>	308
6.3.3.2.1	<i>Lineaire tijd, cyclustijd en tijdloosheid</i>	308
6.3.3.2.2	<i>Bijbels-theologische reflectie op een cyclustijd</i>	311
6.3.3.2.3	<i>De cyclustijd en de levensboom</i>	312
6.3.3.3	<i>Christus' opstanding en Gods eeuwigheid</i>	315
6.3.3.3.1	<i>Gods eeuwigheid en de heilstijd</i>	315
6.3.3.3.2	<i>Christus' incarnatie en opstanding en de tijd</i>	316
6.3.3.3.3	<i>De sabbat als kroon op Gods schepping</i>	318
6.4	<i>Conclusie</i>	321
7	Conclusie	331
7.1	<i>Methodische observaties in de interdisciplinaire vergelijking</i>	331
7.1.1	<i>Bewustwording van reactietheologie</i>	332
7.1.2	<i>Hermeneutisch bewustzijn</i>	332
7.1.3	<i>Uniekheid en gelijkwaardigheid</i>	334
7.1.4	<i>Verrijking van het totaalbeeld</i>	338
7.2	<i>Betekenis voor de thematiek van de nieuwe hemel en aarde</i>	339
7.2.1	<i>Samenvattende observaties</i>	339
7.2.2	<i>Betekenis voor de brede kosmische eschatologie</i>	342

7.2.2.1	<i>Perspectief voor de fysieke schepping</i>	343
7.2.2.2	<i>Perspectief voor Gods volledige schepping</i>	344
7.2.2.3	<i>Perspectief vanuit de opstanding</i>	345
7.2.2.4	<i>Perspectief vanuit de beeldspraak</i>	345
7.2.2.5	<i>Perspectief vanuit de bijbelse theologie</i>	347
7.2.2.6	<i>Conclusie</i>	348
7.3	Implicaties en vooruitzichten	349
8	Abstract and summary (English)	353
9	Literatuurlijst	359

Woord vooraf

Toen ik in 2013 mijn masterthesis over de boodschap van het land Kanaän in het bijbelboek Leviticus schreef, werd mijn aandacht gewekt voor het thema van de nieuwe schepping. Als het vroegere Kanaän mogelijk het prototype was van de toekomstige nieuwe hemel en de nieuwe aarde, dan was het spannend te ontdekken hoe deze thematiek van de vernieuwing van de aarde zich in de Bijbel ontwikkelde. Persoonlijke voorstudies naar dit thema lieten me echter constateren dat er voornamelijk vanuit het vakgebied van de Bijbelse Theologie (BT) over het thema van de nieuwe hemel en nieuwe aarde werd geschreven. De thematiek hiervan werd stiefmoederlijk behandeld in de Systematische Theologie (ST). Dat bracht mij tot de vraag of het een mogelijk was om enkele eschatologische ontwerpen uit beide vakgebieden met elkaar te vergelijken om daardoor een helderder zicht te krijgen op een christelijke geloofsleer over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.

Mijn verlangen om deze vraag nader te onderzoeken werd gestimuleerd in een gesprek met prof. dr. Jan Hoek tijdens mijn eerste doctoraatsweek in Leuven. Ook email-correspondenties met prof. dr. Matthias Remenyi, prof. dr. Marcel Sarot en prof. dr. Ron Michener waren een grote stimulans voor mij een antwoord op deze vraag te zoeken. In mijn onderzoek besefte ik daarbij meermaals dat ik als een dwergje op de schouders van reuzen sta. Naast de grote hoeveelheid publicaties die ik doorworstelde, denk ik bij die reuzen ook aan hen die mij motiveerden en in mijn capaciteiten voor dit onderwerp geloofden. In eerste instantie dank ik daarbij mijn promotor, vanuit de Systematische Theologie, prof. dr. Jan Hoek en mijn co-promotor, vanuit de Bijbelse Theologie, prof. dr. Mart-Jan Paul. Beiden voelen zich uitgedaagd door de wetenschappelijke dialoog tussen beide vakgebieden.¹ Hun gedegen deskundige begeleiding bij het schrijven van dit onderzoek was voor mij een zegen. Vanuit verschillende perspectieven hielpen ze mij een weg te vinden in de concrete uitwerking van dit proefschrift. In menig gesprek met hen mocht ik op bescheiden schaal de rijkdom proeven van een interdisciplinaire vergelijking.

Verder wil ik uit het diepst van mijn hart de vele trouwe vrienden bedanken, die de uitgave van deze handelseditie financieel ondersteunden. Hun namen vermeld ik bewust niet, omdat zij anoniem willen blijven. God kent hen en moge Hij eveneens de verlangens en noden van hun hart tegemoet treden. Een woord van

---

¹ Zie als voorbeelden: Paul, 2015:78–88; Hoek, 2004:88, 95–96, 108, 113, 122.

dank gaat verder uit naar drs. Mirjam van Vliet en drs. Marc van den Bogaerde, die mij taalkundig ondersteunden en aan dr. Jelle Creemers en dr. Steven van den Heuvel die een vroegere versie van dit proefschrift becommentarieerden.

Ten slotte ben ik oneindig veel dank verschuldigd aan mijn lieve vrouw Belinda en wil ik ook mijn kinderen Adriël en Ilja danken, die papa toch vaak moesten missen in het sportspel omdat ik weer even aan ‘de nieuwe hemel en nieuwe aarde’ wilde werken. Aan hen is dit werk dan ook van harte opgedragen.

Ieper, zomer 2018
Raymond R. Hausoul

Afkortingen

Algemene afkortingen

BT	Bijbelse Theologie
LXX	Septuaginta
MT	Masoretische Tekst
NT	Nieuwe Testament
NTBT	Beale, Gregory K. <i>A New Testament Biblical Theology: The Unfolding of the Old Testament in the New</i> . Grand Rapids: Baker Academic, 2011.
OT	Oude Testament
ST	Systematische Theologie

Afkortingen bijelboeken

Gn	Genesis	Js	Jesaja	Rm	Romeinen
Ex	Exodus	Jr	Jeremia	1Ko	1 Korintiërs
Lv	Leviticus	Kl	Klaagliederen	2Ko	2 Korintiërs
Nm	Numeri	Ez	Ezechiël	Gl	Galaten
Dt	Deuteronomium	Dn	Daniël	Ef	Efeze
Jz	Jozua	Hs	Hosea	Fp	Filippenzen
Re	Rechters	Jl	Joel	Ko	Kolossenzen
Rt	Rut	Am	Amos	1Th	1 Thessalonicenzen
1Sm	1 Samuël	Ob	Obadja	2Th	2 Thessalonicenzen
2Sm	2 Samuël	Jn	Jona	1Tm	1 Timoteüs
1Kn	1 Koningen	Mi	Micha	2Tm	2 Timoteüs
2Kn	2 Koningen	Na	Nahum	Tt	Titus
1Kr	1 Kronieken	Hk	Habakuk	Fm	Filemon
2Kr	2 Kronieken	Sf	Sefanja	Hb	Hebreeën
Ea	Ezra	Hg	Haggai	Jk	Jakobus
Ne	Nehemia	Zc	Zacharia	1Pt	1 Petrus
Es	Ester	Ml	Maleachi	2Pt	2 Petrus
Jb	Job	Mt	Matteüs	1Jh	1 Johannes
Ps	Psalmen	Mc	Marcus	2Jh	2 Johannes
Sp	Spreuken	Lc	Lucas	3Jh	3 Johannes
Pr	Prediker	Jh	Johannes	Jd	Judas
Hl	Hooglied	Hd	Handelingen	Op	Openbaring

Voor de bijbelvertaling is gebruikgemaakt
van de *Herziene Statenvertaling* (© 2010 Stichting HSV).

1 Inleiding en methodiek

1.1 Doel van het onderzoek

Dit proefschrift onderzoekt hoe twee systematisch-theologische ontwerpen over eschatologie enerzijds en een bijbels-theologisch ontwerp ter zake anderzijds, van betekenis kunnen zijn voor het theologisch spreken over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. De concrete onderzoeksvraag luidt:

Hoe kan een vergelijking tussen Karl Rahners en Jürgen Moltmanns systematisch-theologische ontwerpen over eschatologie en Gregory Beales bijbels-theologisch ontwerp ter zake, van betekenis zijn voor een theologisch verantwoord spreken over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde?

In de literatuur is er al meermaals gewezen op het belang van zulk een interdisciplinaire dialoog tussen vertegenwoordigers uit het vakgebied van de ST en dat van de BT (vgl. §1.2.4).¹ Om de relevantie daarvan na te gaan, is het van belang om de ontwerpen van verschillende vakdeskundigen uit de theologische disciplines met elkaar te vergelijken. Dit proefschrift biedt geen eigenstandig systematisch-theologisch of bijbels-theologisch ontwerp inzake de nieuwe hemel en nieuwe aarde. Om te beginnen lijkt dit te pretentieus en bovendien zou het voorbijgaan aan de kern van de onderzoeksvraag, namelijk om nader zicht te krijgen op de wijze waarop interactie tussen bekende ontwerpen van de zijde van ST en BT gestalte krijgen, alsook welke potenties van een interdisciplinaire dialoog vooralsnog onbenut blijven.

In dit proefschrift is daarbij gekozen voor Moltmann, Rahner en Beale en worden hun verschillende theologische ontwerpen met elkaar vergeleken. Door deze vergelijking zijn systematisch-theologische en bijbels-thematische reflecties over de nieuwe schepping met elkaar te verbinden. Op die manier wordt door zorgvuldige vergelijking zichtbaar hoe een interdisciplinaire vergelijking het inzicht in drie afzonderlijke ontwerpen uit verschillende confessionele, culturele en disciplinaire gebieden kan vergroten en tegelijk ook kan aantonen hoe elk ontwerp beperkt is en hoe vergelijking tot verrijking kan leiden in het onderwerp van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.

---

¹ Vanhoozer, 2014:28; Wilkinson, 2010:24–26, 54–57; Mühlhng, 2007:305–314; Turner and Green, 2000:1–22; Green, 2000:23–43; Goldingay, 2000:123–142; O’Collins and Kendall, 1997:2; Mildnerberger, 1991.

1.2 Verhouding tussen BT en ST

In het verleden is er dikwijls een strikte scheiding aangebracht tussen BT en ST.² In de woorden van Cees van der Kooi:

Het zijn huishoudingen naast elkaar, terwijl de huisgenoten hoogstens in de keuken over een schouder met bevreemding toekijken wat de ander brouwt ... [D]e meeste beoefenaren van de dogmatiek zijn al blij wanneer ze enigszins het eigen veld overzien. ... Een eenvoudig beroep op exegetische resultaten en bijbelse theologie, zoals dat voor vroegere generaties leek te zijn weggelegd, lijkt definitief voorbij.³

Als gevolg daarvan zijn deze vakgebieden weinig met elkaar in gesprek. In de samenleving constateren we daarentegen dat er een waardering groeit voor het interdisciplinaire gesprek.⁴ Dit heeft ook zijn invloed op de dialoog tussen de BT en de ST. Vanuit de vraag naar een verantwoorde interdisciplinaire dialoog groeit zodoende de laatste decennia het verlangen om de kloof die er tussen ST en BT is te overbruggen. Kevin Vanhoozer stelde in 2014 al vast:

There are encouraging signs that the two disciplines, after generations of wandering in the wilderness in isolation from one another, are each approaching the Promised Land of interdisciplinary partnership.⁵

Dat zal ertoe leiden dat beide vakgebieden in een cyclus van wederzijdse beïnvloeding en verrijking komen te staan. Eenzelfde getuigenis vinden we bij Markus Mühling, als hij in zijn eschatologische reflectie over de nieuwe schepping voor meer interactie tussen BT en ST pleit.⁶ Dit motiveert het onderzoek in dit proefschrift om twee systematisch-theologische theologen en een bijbels theoloog met elkaar te vergelijken en na te gaan wat de meerwaarde hiervan kan zijn. In het interdisciplinaire gesprek gaat het daarbij om twee verschillende vakgebieden die met elkaar in dialoog gaan. Deze maatschappelijke tendens is een reactie op een te reductionistische benadering van de afzonderlijke wetenschappen. Reductie kan enerzijds zorgen dat het eigen vakonderzoek zich verdiept en ander-

² Zie uitvoerig: den Hertog en van der Kooi, 2007b; Van der Kooi, 1995:30–49. Zie voor verdere definitie en inleiding in deze vakgebieden: Klink and Lockett, 2012; Barr, 1999:1–17; van den Brink en van der Kooi, 2012:28–32; Guarino, 2005; Kamphuis, 2004:59–71; Fischer, 2002; Gunton, 1997:3–20.

³ Van der Kooi, 1995:32. Zie eveneens: van den Brink en van der Kooi, 2012:491–492.

⁴ Repko, Szostak and Buchberger, 2014:3–22, 63–85; Schmidt, 2010:39–49; Moran, 2010:3–12, 188–192.

⁵ Vanhoozer, 2014:28. Vgl. Turner and Green, 2000:1–22; Green, 2000:23–43; Goldingay, 2000:123–142; O'Collins and Kendall, 1997:2; Mildenerger, 1991; Nineham, 1976:214–232; Harrington, 1973:377–396.

⁶ Mühling, 2007:305–314. Zie eveneens: Wilkinson, 2010:24–26, 54–57.

zijds veroorzaken dat het onderzoek contextuele elementen over het hoofd ziet en de complexiteit van het onderwerp onderschat.⁷

In deze dissertatie is gekozen voor een interdisciplinaire vergelijking tussen twee theologen uit het vakgebied van de ST en één theoloog uit dat van de BT. Zo'n vergelijking tussen ST en BT is niet nieuw (vgl. §1.5). De onderstaande synopsis biedt daarom een overzicht van de verhouding tussen de ST en BT in de westerse theologie.

1.2.1 Algemene ontwikkelingen

Wat vandaag in de westerse theologie opgedeeld is in ST en BT hoorde tot aan de zeventiende eeuw bij elkaar.⁸ Het jodendom en het christendom gebruikte van oudsher de Bijbel in de reflectie over geloofsonderwerpen. Ondanks het verschil in hermeneutische omgang met deze Bijbel was er een dialoog tussen bijbeluitleg en geloofsuitleg. Terwijl de theologie mondiaal vasthield aan deze dialoog kozen Duitse universiteiten in de Verlichting ervoor een scheiding tussen beide aan te brengen.⁹ In de context van deze scheiding ontwikkelden Jürgen Moltmann en Karl Rahner hun theologie. Verder had de groeiende kloof tussen de bijbelwetenschappen en de ST ook invloed op de Amerikaanse theologie in het midden van de twintigste eeuw, binnen de context waarin Gregory Beale zich bevond. Een nadere omschrijving van de wijze waarop de scheiding tussen BT en ST zich voltrok, is van betekenis om de positie van de drie theologen waarop dit proefschrift zich richt, beter te begrijpen. Vandaar dat we aan deze ontwikkeling in de volgende paragraaf kort aandacht geven.

1.2.2 De tijd vanaf de Verlichting

Tijdens de Verlichting deed zich binnen de Duitse universitaire theologiebeoefening een verandering voor in de omgang met de Bijbel binnen de ST. Door de sterke nadruk op het intellect ontstond er een toenemend spanningsveld tussen geloof en rede.¹⁰ De ST die aan de theologische faculteiten de toon aangaf, wilde vaak de Bijbel interpreteren vanuit bepaalde filosofische kaders. Tegenover deze voornamelijk rationalistische benadering hielden anderen vast aan de traditionele methode om de ST in relatie te brengen met bijbelse teksten (*dicta probantia*). Dit

⁷ Zie voor de theologie: Fredericks, 2010:161–174.

⁸ Zie uitvoerig o.a.: Zwiep, 2014:2–268; Hauser and Watson, 2009; Bray, 2004.

⁹ Vgl. Stylianopoulos, 2005:555–557.

¹⁰ Kraus, 1974; Merk, 1972.

schriftberoep werd ingezet om de boventijdelijke waarheden van de eigen systematisch-theologische posities aan te tonen.¹¹

Deze handhaving van de Bijbel in de ST bracht een rivaliteit teweeg tussen de bovengenoemde rationalistische en traditionele benaderingen. Systematici wilden de dogmatiek bevrijden uit de banden van de confessionaliteit en bijbelwetenschappers wilden zich ontdoen van elk dogmatisch harnas. De Bijbel mocht geen papieren paus zijn voor de ST en de dogmatiek geen dictatuur voor de bijbeluitleg. Binnen de Duitse theologie deed zich zo rond het jaar 1745 de behoefte voelen aan een verzelfstandiging van de vakdisciplines met elk hun eigen methodische onderscheiding.¹² Een markant punt in deze ontwikkeling was de inaugurele rede van Johann Gabler (1753–1826) *Oratio de justo discrimine theologiae biblicae et dogmaticae regundisque recte utriusque finibus*, gehouden op 30 maart 1787 aan de universiteit van Altdorf. Daarbij stelde hij voor om bijbeluitleg en geloofsuitleg van elkaar te scheiden. Dit was het geboorte-uur van de bijbelse theologie (BT). Gabler was overigens niet de eerste die een scheiding tussen bijbeluitleg en geloofsuitleg aanbracht. Zijn bijdrage bestond er voornamelijk in dat hij een methodisch onderscheid tussen beide maakte, waardoor het vakgebied van de BT en dat van de ST officieel ontstonden.¹³

Gabler beschouwde BT als een historisch-descriptieve vakdiscipline die reconstrueerde wat de bijbelschrijvers destijds bedoelden te zeggen, en ST als een didactisch-normatieve vakdiscipline, die inging op de vraag naar de relevantie van het geloof. Gablers visie bleek baanbrekend, met als gevolg dat vanaf die tijd ST in West-Europa zich voornamelijk bezighield met de christelijke geloofstraditie, in samenspraak met de contemporaine filosofie. De BT hield zich in onderscheiding daarvan bezig met het bijbelse getuigenis. Zij nam in Gablers voorstelling de contouren aan van *Religionsgeschichte* en wilde historisch-objectief beschrijven wat het geloof destijds betekende.¹⁴

1.2.3 Ontwikkelingen tot de eenentwintigste eeuw

In de twee eeuwen daarna zou het rationele Verlichtingsdenken niet alleen de theologie van de Duitse universiteiten kenmerken.¹⁵ Ook in de Angelsaksische landen had deze denkwijze invloed. Walter Brueggemann noemt bijvoorbeeld de

¹¹ Als voorbeeld: Schmidt, 1671; Hülsemann, 1679.

¹² den Hertog en van der Kooi, 2007a:11; Kraus, 1974:17; Merk, 1972:20.

¹³ Gabler, 1831:II:179-198, die sterk Zachariae volgde. Vgl. Zachariae, 1772. Zie uitvoerig over J.P. Gabler: Niebuhr und Böttrich, 2003. Vgl. Sandys-Wunsch and Eldredge, 1980:150.

¹⁴ Gabler, 1992:495-496.

¹⁵ Zie voor een historisch overzicht o.a.: Steinberg, 2013:21-49; Rosner, 2000:3-11.

latere bijbels-theologische werken van de Duitsers Walter Eichrodt en Gerhard von Rad.¹⁶

Zoals te verwachten viel, veroorzaakte de scherpe scheiding tussen ST en BT gaandeweg een steeds grotere afstand tussen beide disciplines. Een vruchtbare uitwisseling ontbrak veelal. De kunstmatige scheiding die Johann Gabler tussen een voorschrijvende hedendaagse ST en een beschrijvend historisch-objectieve BT maakte, vormde in de twintigste eeuw voor velen het kernprobleem van dit gebrek aan uitwisseling.¹⁷ De objectieve neutraliteit die de BT als label meekreeg, bleek een mythe te zijn. Ook binnen de BT lezen interpreten de teksten vanuit hun eigen context, als geadresseerden en niet als afzenders. Er is geen zuiver objectieve exegese die als volledig neutraal en waardevrij kan gelden. Een objectieve neutraliteit in de BT, die puur historisch-descriptief werkt, blijkt daarmee onmogelijk. De uitleg van wat een tekst destijds betekende, is gekleurd door de vooronderstellingen van de onderzoeker in het heden.¹⁸

Dit gebeuren komt duidelijk tot uiting in het pluralisme aan concepten die er binnen de BT bestaan. James Barr en Gerhard Hasel brengen de belangrijkste van deze concepten binnen de BT in kaart en bieden een kritische reflectie op hun methodisch-hermeneutische keuzes.¹⁹ Deze concepten laten zich verdelen in drie hoofdparadigma's: (1) de systematische benadering, (2) de historische benadering en (3) de literair-canonieke benadering.²⁰ De systematische benadering werkt veelal met een theologisch midden en plaatst vragen uit de ST dikwijls op de voorgrond in de BT.²¹ De historische benadering concentreert zich dikwijls vanuit een historisch-kritische analyse op de vraag hoe de Israëlitische godsdienst en de bijbelse teksten ontstonden.²² De literair-canonieke benadering stelt zich de vraag hoe literaire stijlmiddelen kunnen worden ingezet om het getuigenis van OT en NT te communiceren en hecht belang aan de Bijbel als canonieke verzameling van gelijkwaardige boeken.²³ De bijbelse theoloog zal, voor het beschrijven van het getuigenis van het OT en NT, een van deze paradigma's kiezen en eveneens zijn keuzes maken op het gebied van selectie, afgrenzing, accentuering en rang-

¹⁶ Brueggemann, 1997:xv; Eichrodt, 1968; von Rad, 1992.

¹⁷ Vgl. Steinberg, 2013:24; Barr, 1999:6,15; Brueggemann, 1997:13–15; Hasel, 1984:113–114; Gaffin, 1976:283.

¹⁸ Grenz and Franke, 2001; Kelsey, 1999:202–203; Bultmann, 1993:149; Gaffin, 1976:283; Warfield, 1932:65–68, 73–74.

¹⁹ Barr, 1999; Hasel, 1991.

²⁰ Steinberg, 2013:29–48; 2006:20–57; Rendtorff, 2005:1–4.

²¹ Zie als voorbeeld: Vriezen, 1974; Eichrodt, 1968; 1964a; 1964b; Köhler, 1966.

²² Zie als voorbeeld: Gerstenberger, 2002; von Rad, 1992. Zie voor een historische benadering vanuit een meer historische-canonieke benadering: Waltke, 2008; Kaiser, 1978.

²³ Zie als voorbeeld: Koorevaar en Paul, 2013; Rendtorff, 2005; Childs, 1993.

schikking.²⁴ Een verder onderscheid tussen deze verschillende concepten binnen de BT vormt de ontwikkeling van zowel een historisch-kritische als een historisch-canonieke analyse van de BT. Waar de historisch-kritische benadering zich vooral richt op de historische ontwikkeling van de godsdiensten en de evolutionaire totstandkoming van hun leerstellingen, accepteert de historisch-canonieke benadering veeleer het getuigenis van de Bijbel als authentiek. In beide gevallen gaat het om keuzes in de methodiek.²⁵

Datzelfde zal het geval zijn bij verschillende systematisch-theologische ontwerpen. Doordat de ST een minder vaststaande methode dan de BT kent, is er een grotere variatie aan werkwijzen aanwezig.²⁶ Traditioneel laat de ST zich in de volgende hoofdparadigma's verdelen:²⁷ (1) kerygmatisch-confessionele benaderingen, (2) filosofisch-hermeneutische benaderingen en (3) actueel-vrijere benaderingen. De kerygmatisch-confessionele benadering biedt een analytisch-systematische verdieping van de geloofsartikelen en ziet het als haar doel de christelijke geloofsbelijdenis te articuleren, verduidelijken en verkondigen. De filosofisch-hermeneutische benadering reageert op het contemporaine denkklimaat en haar eigen specifieke vragen aan de christelijke geloofsleer. Ze geeft daar veelal een apologetische antwoord op.²⁸ Bij deze benadering is er ook te denken aan de zwakke of deconstructivistische theologie die zich distantieert van alle metafysica en de menselijke interpretatie benadrukt, waarin het 'zijn' wordt uitgelegd, en aan de radicale theologie die stelt dat het 'zijn' aan ons verstaan voorafgaat en dus meer is dan enkel interpretatie, ook als het alleen maar geïnterpreteerd toegankelijk is.²⁹ De actueel-vrijere benaderingen kwamen sterk op de voorgrond vanaf de negentiende eeuw door de toenemende specialisatie binnen de ST en de beoefening van ST als doel in zichzelf met zijn eigen vraagstukken binnen het vakgebied.³⁰

Voor een onderzoek dat ontwerpen uit de twee vakgebieden van de ST en BT met elkaar wil vergelijken, is het van belang rekening te houden met bovenstaande variaties. Een vergelijking van een ontwerp uit de ST met een historisch-thematisch ontwerp uit de BT zal anders verlopen dan een vergelijking van een

²⁴ Steinberg, 2013:29.

²⁵ Brueggemann, 1997:13.

²⁶ Tillich, 1951:34; van den Brink en van der Kooi, 2012:30; Een historisch overzicht van de ontwikkelingen binnen de ST bieden: Webster, 2013:3–6; McGrath, 2001:143–144; van Genderen en Velema, 1992:29–33; Pannenberg, 1988:27–28; Weber, 1983:I:87–181; Wentsel, 1982:407–624.

²⁷ Webster, 2013:9–10; Muis, 2001:84–86; Grudem, 2000:21–23.

²⁸ Tillich, 1951:30–31, 35–38.

²⁹ Schaafsma e.a., 2013:13–16, 19–22.

³⁰ van den Brink en van der Kooi, 2012:26; Erickson, 1998:656; Berkhof, 1993:88; Zie voor een overzicht: Ford and Muers, 2005; Moltmann, 1999b:171–259.

ontwerp uit de ST met een literair-canoniek ontwerp uit de BT. In confrontatie met de verschillen komt ook de eigen bepaaldheid van de theoloog scherp in beeld. Hierin komen hermeneutische vragen duidelijk op de voorgrond te staan. We dienen in dit proefschrift rekening te houden met die vooronderstellingen. Ook zal in dit proefschrift zichtbaar worden dat Rahner zich vooral in de filosofisch-hermeneutische benadering bevindt, Moltmann zich niet tot één concept van ST wenst te beperken en Beale zijn BT voornamelijk vanuit een systematisch-historisch paradigma beoefent.

1.2.4 Belang van een dialoog

Dat zowel de ST als de BT niet volledig neutraal is, werd gaandeweg steeds meer bevestigd. Menselijke theorieën zijn telkens beïnvloed door de eigen vooronderstellingen. Ludwig Wittgenstein en Hans-Georg Gadamer toonden elk afzonderlijk, vanuit hun eigen filosofie, aan dat niemand zich volledig objectief kan losmaken van de eigen context, dat wil zeggen de eigen traditie, cultuur, klasse, sekse, geschiedenis, enzovoorts.³¹ Elke tekstlezing was en is bij voorbaat confessioneel en contextueel gekaderd. We lezen de Bijbel vanuit eigen ervaringen, verwachtingen en vooronderstellingen. Zelfs in het vertalen van de Bijbel geldt dat de eigen theologie een rol speelt in de vertaalkeuzes.³² Verschillende onderzoekers benaderen een tekst op verschillende manieren: historisch-kritisch, historisch-canoniek, literair, symbolisch, dieptepsychologisch, maatschappijkritisch, feministisch, enzovoorts.

Dit besef betekent niet dat de mensheid aan volstrekte willekeur is overgeleverd en dat er geen universele uitspraken meer kunnen worden gedaan. Veeleer maakt de contextuele bepaaldheid van het onderzoek duidelijk dat elke theologische uitspraak een eigen 'grammatica' kent en subjectief bepaald is.³³ De theoloog laat zich niet volledig objectiveren en blijft ook zelf als lezer met zijn subjectieve inbreng betrokken in het interpretatieproces. Theologen als Stephen Fowl en Christopher Spinks concluderen hieruit dat de Bijbel geen vaststaande betekenis heeft, maar zich voortgaand ontvouwt in de doorvertaling.³⁴ Daartegenover roept Arie Zwiep ertoe op om te waken voor een postmodern relativisme dat de waarheidsvraag onbeantwoordbaar laat en aan openbaring geen enkele ruimte meer biedt.³⁵ Het laten vallen van elke waarheidsaanspraak zou verder gaan dan wat

³¹ Gadamer, 1986:293–326; Wittgenstein, 1978. Vgl. Thiselton, 1980:293–326, 357–438.

³² de Vries, 2001:43.

³³ Zwiep, 2007:38. Vgl. Westermann, 1986:14–15.

³⁴ Fowl, 2009; Spinks, 2007:66.

³⁵ Zwiep, 2007:50.

binnen de moderne wetenschapstheorie gebruikelijk is. Krzysztof Burdzy en Peter Novick wijzen er zodoende op dat ook binnen de moderne wetenschapstheologie het besef dat wetenschapsbeoefening paradigma-afhankelijk is geen reden vormt om te stellen dat de moderne wetenschap is overgeleverd aan volstrekte willekeur.³⁶

Als er verschillende contextuele benaderingen naast elkaar staan, betekent dit dus niet dat de bijbeltekst van zijn oorspronkelijke betekenis beroofd is. Het is juist verrijkend als mensen vanuit verschillende culturen en situaties hetzelfde bijbelverhaal lezen. Terwijl de individuele theologische reflectie veelal als een spiegel werkt, biedt een dialoog het voordeel van openheid voor andere elementen in het onderzochte object. In de woorden van Ludwig Wittgenstein: 'One learns the game (life and its meaning) by watching how others play.'³⁷ Zo verschenen er recentelijk allerlei bijbelcommentaren die vanuit Afrikaanse, Aziatische, feministische, apologetische of een van de vele andere achtergronden zijn geschreven.³⁸ Dit gezamenlijk intercultureel lezen van de Bijbel kan een katalysator zijn voor nieuwe, grensoverschrijdende vormen van dialoog en identiteitsvorming. De ST mag zich daarom niet terugtrekken in het eigen vakgebied. Ze dient de uitdaging aan te gaan om beoefend te worden in nauwe relatie met het lezen van de Bijbel en daarmee ook met het vakgebied van de bijbelwetenschappen dat zich bezighoudt met de studie van de Bijbel.³⁹ Daarbij denken we niet aan een uiteenzetting met de exegeses van afzonderlijke bijbelteksten die de ST graag als 'bewijsteksten' gebruikt, zoals dat vroeger veelal gebeurde. De Bijbel was dan niet meer dan een verzameling geïsoleerde teksten die in de ST willekeurig gebruikt konden worden. Op die wijze werd er weinig recht gedaan aan de eigen genres en strekking van deze bijbelteksten.⁴⁰ Als we spreken over een nauwe relatie tussen de ST en het vakgebied van de bijbelwetenschappen dan denken we voornamelijk aan een interdisciplinaire relatie tussen de ST en een verantwoorde theologische interpretatie van de Bijbel, zoals die grotendeels plaatsvindt in de BT. Hoewel de BT kritisch bekeken is, vanwege haar methodische variatie, kan ze leiden tot waardevolle inzichten in de ST. Ze geeft de ST in de theologische doordenking immers een bewustzijn van wat de betreffende bijbelteksten, die dienen ter onderbouwing van bepaalde leerstellige posities, in hun eigen binnenbijbelse context betekenen. Deze diversiteit van de bijbelteksten en

³⁶ Vgl. Burdzy, 2009; Novick, 2005.

³⁷ Wittgenstein, 1953:23, 53.

³⁸ Adeyemo et al., 2010; Page and Bailey, 2010; Ngewa, 2009; Nicholls, 2008; Sakenfeld, 1997; Kroeger and Evans, 2002; Cabal, 2009; Voor meerdere perspectieven bijeen, zie: Patte, 2006.

³⁹ Vgl. Reynolds, Lugioyo and Vanhoozer, 2014; Bockmuehl and Torrance, 2008; den Hertog en van der Kooi, 2007b; Green and Turner, 2000.

⁴⁰ van den Brink en van der Kooi, 2012:33, 35, 486.

de verschillende theologische perspectieven is niet iets dat we hoeven te elimineren of neutraliseren. Het toont veeleer de rijkdom van bijbelse perspectieven op de weg die God met deze schepping gaat.

De ST en BT dienen daarom in een interdisciplinair gesprek te zijn gewikkeld waarin er sprake is van een voortdurende wisselwerking en onderlinge beïnvloeding van evenwaardige vakken. Zo mogen zich door elkaar laten aanspreken op de theologieën die zij zelf hebben gevormd. Het is vanuit deze achtergrond dat deze dissertatie onderzoekt hoe het ontwerp van een bijbels theoloog en de ontwerpen van twee systematische theologen elkaar kunnen verrijken in een interdisciplinaire vergelijking over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.

1.3 Keuze van het thema nieuwe hemel en aarde

De verwachting van een nieuwe hemel en aarde komt al naar voren in het OT: 'Want zie, Ik schep een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Aan de vorige dingen zal niet meer gedacht worden, ze zullen niet meer opkomen in het hart' (Js65:17; vgl. 66:22). Het NT neemt deze hoop over en spreekt twee keer concreet over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde: 'Wij verwachten, overeenkomstig Zijn belofte, nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, waar gerechtigheid woont' (2Pt3:13), 'En ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, want de eerste hemel en de eerste aarde waren voorbijgegaan. En de zee was er niet meer' (Op21:1).

In de kerkgeschiedenis vormt de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel de oudste belijdenis die de hoop op de nieuwe schepping vermeldt. Aan het slot ervan vernemen we: 'en het leven in het komende rijk' (καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος). Behalve deze beknopte formulering is er weinig tot geen vermelding van de nieuwe hemel en aarde in de belijdenissen van de Vroege Kerk, terwijl dat wel het geval is bij andere eschatologische onderwerpen. Hoewel het onderwerp van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde meerdere keren in de Bijbel aan bod komt, staat het minder in het brandpunt van de theologische aandacht.⁴¹

In de christelijke theologie ontstond in de laatste decennia de vraag om deze christelijke hoop op de nieuwe schepping in zijn eigen integriteit en eigenheid te (her)ontdekken. Tom Wright, Richard Bauckham en anderen droegen hieraan bij vanuit het nieuwtestamenteisch vakgebied,⁴² Alister E. McGrath, Colleen McDannell, Bernhard Lang en anderen deden dat vanuit de historische theolo-

⁴¹ McDannell and Lang, 2001:47–358. Vgl. McGrath, 2003.

⁴² Wright, 2007; 1999; Bauckham and Hart, 1999.

gie,⁴³ Walter Brueggemann, Hendrik J. Koorevaar, Mart-Jan Paul leverden hieraan bijdragen vanuit hun reflecties over de plaats van de aarde en het land in het OT⁴⁴, en Gregory Beale, Thomas Schreiner en Richard Middleton deden dat vanuit het vakgebied van de BT.⁴⁵

In het vakgebied van de ST is deze belangstelling voor de nieuwe schepping minder sterk aanwezig. Wie enkele dogmatieken op dit onderwerp naslaat, ontdekt dat de aanzetten rondom de thematiek van de nieuwe hemel en aarde beknopt blijven en eerder een aanhangsel vormen.⁴⁶ Weliswaar plaatsen velen Ernst Troeltsch' woorden uit 1916: 'Ein moderne Theologe sagt: "das eschatologische Bureau sei heutzutage zumeist geschlossen"',⁴⁷ tegenover die van Hans Urs von Balthasar:

Wenn für den Liberalismus des 19. Jahrhunderts das Wort von Troeltsch gelten konnte: 'Das eschatologische Bureau ist meist geschlossen', so macht dieses im Gegenteil seit der Jahrhundertwende Überstunden.⁴⁸

Niettemin is het eschatologische kantoor dat zich bezighoudt met de kosmische eschatologie nog altijd grotendeels gesloten. Van overuren is in elk geval nog geen sprake. Matthias Remenyi schrijft:

In der Regel ist es vielmehr so, dass die Hoffnung auf einen neuen Himmel und eine neue Erde eher ein Stiefkind der eschatologischen Diskussion darstellt.⁴⁹

Een zelfde oordeel velt Gottfried Bachls: 'Die kosmische Dimension liegt seit eh und je im Schatten des anthropozentrischen Interesses.'⁵⁰ En Jürgen Moltmann schrijft: 'in unserer theologische Tradition war die Eschatologie immer auf eine

⁴³ McGrath, 2003; McDannell and Lang, 2001.

⁴⁴ Koorevaar and Paul, 2018; Brueggemann, 2002.

⁴⁵ Beale, 2011a; Schreiner, 2013; Middleton, 2014.

⁴⁶ Beknopt hierin zijn o.a.: Culver, 2005:1155–1156; Grudem, 2000:1158–1164; van den Brink en van der Kooi, 2012:639–640, 673–678; Wohlmuth, 2005:224–233; Schwarz, 2000:398–407; Erickson, 1998:1232–1242. Uitvoeriger zijn o.a. van de Beek, 2008:83–95; Hoek, 2004:262–274; Pannenberg, 1993:625–653; Moltmann, 1995:287–350.

⁴⁷ Troeltsch, 1925:36. Troeltsch geeft daar de volgende reden voor deze uitspraak: 'Immer unerträglicher wird für das sittliche Gefühl der Lohn- und Strafgedanke. Das Jenseits kann nichts anderes sein als das allmähliche Hervortreten der Folgen, die das höhere Leben zeitigt, und ein immer tieferes Hineinwachsen ins göttliche Geisterreich.'

⁴⁸ von Balthasar, 1957:403.

⁴⁹ Remenyi, 2005:419. Vgl. 2009:184.

⁵⁰ Bachl, 1999:I:18.

Individualeschatologie beschränkt worden.⁵¹ Karl Rahner stelt over de twintigste eeuw de vraag:

ob diese Epoche nicht zu Ende geht und langsam eine neue heraufkommt, die von den Implikationen ihrer eigenen gesamt menschlichen Zukunftsdynamik ein unmittelbareres Verhältnis zu der kosmischen und menschheitsgeschichtlichen E[schatologie] des Christentums haben wird.⁵²

Een interdisciplinair onderzoek met bijdragen vanuit systematisch-theologische en bijbels-theologische perspectieven biedt daarom tevens de mogelijkheid een eigen bijdrage aan het onderzoek naar de nieuwe schepping te leveren. De keuze om in dit proefschrift ook de term ‘nieuwe schepping’ te gebruiken voor de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, sluit daarbij aan bij een brede theologische traditie die hiermee doelt op de uiteenlopende joods-christelijke voorstellingen over deze thematiek.

Daarnaast verwijst ‘nieuwe schepping’ ook, vanuit het laat-joods en vroeg-christelijke woordgebruik, naar de vernieuwing van de mens.⁵³ Voor beide betekenisvelden hanteert de christelijke eschatologie de term ‘nieuwe schepping’. 2 Korinthe 5:17 benadrukt dat ‘wie in Christus is, een nieuwe schepping is’ (εἷ τις ἐν Χριστῷ, καινὴ κτίσις; vgl. Gl6:15). In semantisch opzicht komt deze terminologie rondom de ‘nieuwe schepping’ ook voor als er sprake is van de kosmische vernieuwing of van ‘een nieuwe hemel en een nieuwe aarde’ (οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινήν; 2Pt3:13; Op21:1).⁵⁴

Traditioneel onderscheidt de eschatologie daarom de individuele of persoonlijke vernieuwing van de mens tot ‘nieuwe schepping’ én de collectieve of kosmische vernieuwing van deze schepping tot ‘nieuwe schepping’. Dit zijn geen twee van elkaar onafhankelijke gebeurtenissen. De voleinding van de mens als individu vindt plaats binnen het grote proces van de voleinding van de schepping als collectief. Niettegenstaande dit dubbele gebruik van ‘nieuwe schepping’ voor zowel de antropologische als kosmologische modificatie, verwijst de term in deze dissertatie naar de collectieve kosmische vernieuwing van de huidige schepping en daarmee naar de beloofde ‘nieuwe hemel en nieuwe aarde’.

⁵¹ Moltmann, 1987:837. Vgl. van den Brink en van der Kooi, 2012:639.

⁵² Rahner, 1967j:1185.

⁵³ Zie uitvoerig: Jackson, 2010; Hubbard, 2002.

⁵⁴ Vgl. van den Brink en van der Kooi, 2012:648; Jackson, 2010:7–10; Mell, 1989:1–4.

1.4 Keuzeverantwoording theologen

Het is niet haalbaar om in een proefschrift een groot aantal theologen diepgaand te behandelen.⁵⁵ Doordat dit proefschrift geschreven is vanuit het vakgebied van de ST, is er gekozen voor een vergelijking tussen twee systematici en één bijbels theoloog die zich allen in meerdere publicaties uitvoerig op de thematiek van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde richten. Doordat er is gekozen voor één bijbels theoloog en twee systematici, ligt de nadruk op dit laatste vakgebied.

Om het interdisciplinaire gesprek tussen ST en BT over het hoofdthema zo min mogelijk te beïnvloeden, is er bewust voor gekozen geen representanten uit dezelfde traditie te kiezen. Bij de gemaakte keuze staat als criterium voorop dat de betreffende theologen zich uitvoerig met het thema hebben beziggehouden. Dat bracht ons tot de keuze voor de protestant Jürgen Moltmann (°1926), de rooms-katholiek Karl Rahner (1904–1984) en de reformatorische Gregory Beale (°1949). Hoewel de keuze voor deze drie theologen deels subjectief is bepaald, is zij ook objectief rationeel te verdedigen. De onderstaande overwegingen zullen dat aantonen.

1.4.1 Keuze voor Jürgen Moltmann

Met betrekking tot de keuze voor het thema van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, koos ik er voor om theologen uit het recente verleden met elkaar in gesprek te brengen, die nog min of meer invloedrijk zijn in de recente discussies over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. Een keuze voor theologen uit het verdere verleden had hierbij eveneens gekund, als zij maar voldoende aandacht voor het thema van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde hadden.

Eerder merkten we al op dat slechts weinigen systematici in de vorige eeuw diepgaand stilstonden bij een kosmische eschatologie (§1.3). Ondanks de gouden tijd die de eschatologie begin twintigste eeuw kende, werden de resultaten van het summiere onderzoek naar de nieuwe hemel en de nieuwe aarde voornamelijk in termen van discontinuïteit omschreven.⁵⁶ Velen kozen om die reden in de voetsporen van Rudolf Bultmann voor een consequent-existentieel gerealiseerde eschatologie in het hier en nu.⁵⁷ Theologische reflecties over de nieuwe hemel en aarde gingen niet veel verder dan de uitspraak dat het nieuwe leven zich in een

⁵⁵ Zie voor een erg brede benadering: Thomas, 2009.

⁵⁶ Schwöbel, 2002:437; Müller-Goldkuhle, 1966.

⁵⁷ Bultmann, 1964:181. Vgl. 1933:134–152.

nieuwe werkelijkheidsvorm zou manifesteren waarover in het heden enkel viel te speculeren.⁵⁸

In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam hierin verandering. Met name gebeurde dit door de *Theologie van de hoop*, waarmee de naam Jürgen Moltmann was verbonden. Zijn *Theologie der Hoffnung* (1964) veroorzaakte een renaissance binnen het eschatologisch denken en brak radicaal met de louter existentialistisch opgevatte eschatologie van Bultmann. Christelijk-georiënteerde eschatologie moest fundamenteel herzien worden:

Eine rechte Theologie müßte darum von ihrem Zukunftsziel her bedacht werden. Eschatologie sollte nicht ihr Ende, sondern ihr Anfang sein.⁵⁹

Hoewel het spreken over de kosmische eschatologie in *Theologie der Hoffnung* summier bleef, kreeg de reflectie over de nieuwe schepping grotere aandacht in Moltmanns latere werken.⁶⁰ Een doorbraak hierin vormde *Das Kommen Gottes* (1995). Vanaf dat ogenblik werkte dit hermeneutisch principe bij Moltmann door en zorgde het ervoor dat hij ook ruimschoots reflecteerde over de kosmische eschatologie. De overweging dat Moltmann, als huidige systematicus vanuit de protestantse traditie, uitvoerig nagedacht over de nieuwe schepping, billijkt de keuze voor hem in dit onderzoek.

1.4.2 Keuze voor Karl Rahner

Van rooms-katholieke zijde riep Karl Rahner op tot een nieuwe eschatologische doordenking van de nieuwe schepping.⁶¹ Herbert Vorgrimler betuigt nog in 2004:

Karl Rahner stellte sich in seinen Überlegungen zur Eschatologie einem Thema, um das heutige Systematiker einen großen Bogen machen, wohl auch aus Scheu vor den harten Fragen, die sich hier stellen: Wie lässt sich ‘ewiges Leben’ denken? Oder lässt es sich gar ‘vorstellen’?⁶²

Deze methodische vragen in Rahners eschatologie creëerden een vruchtbare dialoog met diverse bewegingen, zoals de bevrijdingstheologie, de ecologische

⁵⁸ Vgl. McDannell and Lang, 2001:307–352.

⁵⁹ Moltmann, 1964:12. Zie naast Moltmann: Pannenberg, 1971:9–29.

⁶⁰ Sicouly, 2007:50, vgl. 40–51.

⁶¹ Rahner, 1980a:422–423.

⁶² Vorgrimler, 2004:275.

theologie, de theologie van de universele verlossing en de interreligieuze dialoog.⁶³ Hierbij hoorde ook de interactie met Moltmanns *Theologie der Hoffnung*, waarvan elementen terugkeren in Rahners opvatting van de ‘absolute toekomst’.⁶⁴ Toch ontwikkelden beide theologen elk hun eigen eschatologie en legden ze een nieuw fundament binnen hun eigen traditie. Veel van Rahners ideeën, die destijds controversieel waren, zijn tegenwoordig gemeengoed en bepalen nog steeds het eschatologisch denken in katholieke kringen.⁶⁵ Daarmee is gerechtvaardigd Rahner in dit proefschrift te kiezen.

De keuze om Karl Rahners eschatologie naast die van Jürgen Moltmann te plaatsen, is niet uitzonderlijk. Edward Schillebeeckx deed dit al in een uiteenzetting van zijn eigen eschatologische hermeneutiek en deels gebeurde dit in de proefschriften van Pablo Sicouzy en Matthias Remenyi, die zich beiden op Moltmanns eschatologie concentreerden.⁶⁶ Dat is begrijpelijk voor wie beseft dat Jürgen Moltmann en Karl Rahner vanuit hun Duits-Westeuropese achtergrond breed-oecumenisch in dialoog stonden en zij met hun onderzoek over de kosmische eschatologie grote invloed uitoefenden in hun eigen kerkelijke tradities.⁶⁷

1.4.3 Keuze voor Gregory Beale

Wie een systematicus wil vergelijken met een bijbels theoloog over het thema van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, heeft er baat bij als de bijbels theoloog een grote interesse toont voor dit onderwerp. In de BT staat de Amerikaan Gregory Beale bekend om zijn aandacht voor het thema van de nieuwe schepping. Hij is welliswaar minder bekend dan Rahner en Moltmann, maar valt toch op doordat hij in een breed aantal publicaties de nieuwe schepping als kernthema van zijn BT kiest.⁶⁸

Uit de inhoudsopgave van zijn hoofdwerk *A New Testament Biblical Theology (NTBT)* blijkt al dat deze thematiek zijn hele bijbels-theologische uiteenzetting doorspekt. De termen ‘Eschatological’ en ‘New Creation’ komen terug in vrijwel alle 28 hoofdstukken die dit meer dan duizend pagina’s tellende boek bevat. Dit brengt Howard Marshall ertoe in zijn review van *NTBT* op te merken dat

⁶³ Díaz, 2001; Ludlow, 2000; Dupuis, 1997. Vgl. Purcell, 2005.

⁶⁴ Rahner, 1971:561–579.

⁶⁵ Purcell, 2005:195–210; Endean, 2005:281–296.

⁶⁶ Schillebeeckx, 1969:40, 47–48 (Rahner), 44–45, 51n5 (Moltmann); Sicouzy, 2007; Remenyi, 2005.

⁶⁷ Moltmann, 2006:18, 22; Rahner, 1984b:113–115.

⁶⁸ Beale, 2011a:15, 23.

[n]ot since *An Introduction to the Theology of the New Testament* by Alan Richardson (1958) has there been such a deluge of eschatological expressions.⁶⁹

Voor Beale kent de Bijbel een ontwikkeling richting de toekomstige nieuwe schepping, die elke andere subcategorie in het bijbelse spreken beïnvloedt. Hij ziet de eschatologie niet slechts als één van vele opties, om naar de Bijbel te kijken, maar als het middelpunt van waaruit de christelijke geloofsleer zich het best laat begrijpen.⁷⁰ Vermeldenswaardig is ook zijn *The Temple and the Church's Mission* (2004), waarin Beale een BT van de tempel uitwerkt, als een concept dat zich gedurende de heilsgeschiedenis ontwikkelt en uitmondt in de nieuwe hemel en aarde. Eschatologie en nieuwe schepping staan daarin opnieuw centraal en vormen niet slechts een slothoofdstuk van zijn BT. Volgens Beale schonk de BT te weinig aandacht aan dit eschatologisch perspectief. Die vaststelling is door menig bijbels theoloog nadien bevestigd en opgenomen.⁷¹

Daarnaast krijgt Beales gedachtegoed steeds meer erkenning in de BT. Zo verschenen tijdens het schrijven van dit proefschrift de bijbels-theologische monografieën *A New Heaven and a New Earth* van Richard Middleton en *Making All Things New* van Benjamin Gladd en Matthew Harmon. Beide werken baseren zich sterk op Beales gedachtegoed.⁷² Vanuit de sterke verbondenheid met de thematiek van de nieuwe schepping is Beales ontwerp het meest geschikt om in een dialoog over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde naast de publicaties van de systematici Jürgen Moltmann en Karl Rahner te worden geplaatst.

Tegelijk kent de keuze voor Beale ook uitdagingen. Beales BT kenmerkt zich namelijk door een Amerikaanse historisch-canonieke benadering van de Bijbel, die in de Duitse theologie grotendeels ontbreekt. Moltmann en Rahner zullen meer vertrouwd zijn met een historisch-kritische benadering van de Bijbel. Die diversiteit kan echter juist dienen als voordeel en geeft een beeld van de huidige werkelijkheid waarin theologen intercontinentaal elkaars bronnen raadplegen en in verschillende projecten samenwerken. Wie de mogelijkheid van een vergelijking tussen ontwerpen uit de ST en BT binnen dezelfde theologisch-culturele context onderzoekt, loopt de verdenking al bij voorbaat geschikte concepten te hebben gekozen om de mogelijkheid te vergemakkelijken. In dit proefschrift willen we dit vermijden door drie theologen primair op basis van hun aandacht voor

⁶⁹ Marshall, 2016.

⁷⁰ Beale, 2011a:58, vgl. 18; 2005a:5–31; 1997:11–52.

⁷¹ Beale, 2011a:17, 19. Zie met verwijzingen naar Beale: Schreiner, 2013:xiii; Alexander, 2009; Maddox, 2004:24.

⁷² Middleton, 2014; Gladd and Harmon, 2016.

het thema van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde te kiezen. Dit impliceert dat in de kritische vergelijking (hfst. 6) ook rekening moet worden gehouden met de nodige continentale verschillen in de theologiebeoefening.

1.5 Recente publicaties over het onderzoek en eigen bijdragen

Onderzoeken naar een vruchtbare dialoog tussen de ST en de BT door de vergelijking van verschillende theologische concepten vonden al over verschillende onderwerpen plaats. Een dergelijke evaluatie werd echter nog niet in een academisch onderzoek toegespitst op de bezinning op het spreken over de nieuwe hemel en nieuwe aarde. Onderstaand overzicht biedt een opsomming van recente publicaties die nauw verwant zijn met het onderzoek in dit proefschrift. Er is gekozen voor een indeling in twee categorieën: (1) publicaties over een interdisciplinaire vergelijking tussen een systematisch en een bijbels theoloog; en (2) publicaties over de nieuwe schepping bij Moltmann, Rahner en/of Beale. De opgesomde werken zijn gerangschikt op basis van relevantie voor de eigen onderzoeksvraag.

1.5.1 Interdisciplinair onderzoek

1.5.1.1 Patricia Sharbaugh (2008)

Patricia Sharbaugh kiest in haar proefschrift *Uncovering the Roots of the Crucified God: How Walter Brueggemann's Old Testament Theology Challenges and Contributes to Jürgen Moltmann's and Jon Sobrino's Interpretation of the Cross* voor een vergelijking van drie theologen.⁷³ Na een korte introductie (1–14), analyseert ze in hoofdstuk 2 Brueggemanns *Old Testament Theology* (15–93) en in hoofdstuk 3 het denken van Jürgen Moltmann en Jon Sobrino (94–157). Hoofdstuk 4 richt zich uiteindelijk op de vraag naar de verschillen en overeenkomsten tussen de drie theologen (158–210). Als antwoord op de onderzoeksvraag concludeert Sharbaugh dat Moltmann en Sobrino in het kruis van Christus een theologische crisis herkennen die aan de basis ligt van vragen over het lijden en Gods beloftes. Dit is in overeenstemming met Brueggemanns theologie, waarin sprake is van de menselijke lijdenservaring en de omgang met Gods verbond.

Ten aanzien van de gevolgde methode is op te merken dat Sharbaugh dubbel zoveel aandacht aan Brueggemann besteedt als aan de andere twee theologen. Zij richt zich in hoofdstuk 4 uitvoerig op de algemene vraag naar de invloed van het

⁷³ Sharbaugh, 2008.